

دوفصل نامه علمی - ترویجی سیره پژوهی اهل بیت علیهم السلام
سال چهارم، شماره هفتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷
صفحات ۶۵ - ۸۰

نقش سیاسی - نظامی کنشگران قبیله خزاعه

در دوره پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام

اصغر منتظرالقائم^۱
زهرا حسین هاشمی^۲
فرشته بوسعیدی^۳

چکیده

قبیله خزاعه از شاخه‌های معروف قبیله اُزد است. ازد از قبایل بزرگ یمنی و قحطانی است که در صدر اسلام شاخه‌های بسیاری داشت. از این میان قبیله خزاعه در زمان حیات رسول الله صلی الله علیه و آله مسلمان شدند و در تحولات سیاسی، نظامی و اجتماعی قرن نخست هجری حضور مؤثری داشتند. حضور این قبیله به ویژه در دوره امام علی علیه السلام پررنگ‌تر شده بود. سلیمان بن سرد، عمرو بن حمق و بریده بن حصیب از صحابی پیامبر صلی الله علیه و آله و از نخبگان سیاسی قبیله خزاعه بودند که در وقایع صدر اسلام نقش آفرینی کردند. سوال اصلی این پژوهش این است که قبیله خزاعه و نخبگان سیاسی مذهبی آن چه نقشی در تحولات دوران پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام داشتند؟ در این مقاله با بررسی منابع تاریخی نشان داده شد که رجال قبیله خزاعه در دوره حیات رسول الله صلی الله علیه و آله به ویژه در فتح مکه و روایت واقعه غدیر نقش داشته و در همراهی با امام علی علیه السلام در جهت گسترش اسلام و تشیع گام‌های مؤثری برداشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: امام علی علیه السلام، خزاعه، تاریخ تشیع، سلیمان بن سرد خزاعی.

۱. استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان. montazer5337@yahoo.com

۲. دکتری تاریخ اسلام دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول). ashemizahra30@yahoo.com

۳. دکتری تاریخ تشیع دانشگاه اصفهان. fboosaidi@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۹/۱۸ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۲۸

درآمد

شناخت زندگی سیاسی- اجتماعی قبایل عرب در شبه جزیره عربستان از بنیان‌های تاریخ‌نگاری عرب قبل و بعد از اسلام به شمار می‌آید. نقش قبایل عرب در تاریخ تحولات اسلام، در گسترش و تثبیت اسلام در شبه جزیره و آگاهی و شناخت پیشینه آنان می‌تواند روشن‌کننده بسیاری از زوایای تاریخ اسلام و جریان‌شناسی فکری و فرهنگی مسلمانان باشد. قبائل عرب نقش برجسته‌ای در دگرگونی‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی قرن‌های اولیه اسلامی داشتند. به دلیل ساختار طبیعی و شرایط آب و هوایی، مردم شبه جزیره عربستان به دو دسته بزرگ، قحطانی در جنوب (یمنی) و عدنانی در شمال تقسیم می‌شدند. حضور این قبائل در جزیره العرب و سایر بلاد اسلامی، سرمنشأ بسیاری از تحولات منطقه بود. هدف این مقاله، بررسی نقش کنشگران خزاعی در دگرگونی‌های سیاسی- نظامی تاریخ اسلام و تشیع در دوره رسول الله ﷺ و امام علی علیه السلام است. این تحقیق به روش توصیفی- تحلیلی و براساس داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است. در این مطالعه برای به دست آوردن اطلاعات مربوط به قبیله خزاعه، از منابع معتبر تاریخ صدر اسلام استفاده شده است. با وجود اهمیت و جایگاه نقش قبایل در تاریخ اسلام و تشیع، هنوز پژوهش مستقلی درباره نقش خزاعی‌ها در دوره رسول الله ﷺ و امام علی علیه السلام انجام نشده است. البته می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «جستاری در تاریخ قبیله خزاعه پیش از ظهور اسلام» تألیف دکتر اصغر منتظرالقائم و سایر نویسندگان که در نشریه تاریخ نو دانشگاه تربیت مدرس چاپ شده است، اشاره کرد. نویسنده به عملکرد قبیله خزاعه پیش از ظهور اسلام پرداخته است. مقاله‌ای دیگر با عنوان «بررسی نقش قبیله خزاعه در سه رویداد تاریخی (غزوه مریسیع، صلح حدیبیه، فتح مکه)» منتشر شده است. در مقاله یاد شده اهتمام نویسندگان به نقش این قبیله در سه رویداد تاریخ صدر اسلام بوده است.

نسب‌شناسی قبیله خزاعه

قبیله خزاعه یکی از بزرگ‌ترین و مشهورترین قبایل عرب قحطانی یا جنوبی (یمنی) است که در بخشی از یمن سکونت داشتند (اندلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۹). خزاعیان به همراه قبیله‌ی اصلی خود یعنی اُزد، به دنبال ویرانی نسبی تمدن مأرب و بر اثر تغییر اوضاع و شرایط زیست‌محیطی، از موطن اصلی خود، مهاجرت کردند. هنگامی که تیره‌های مختلف ازد به قصد مهاجرت به شام حرکت کردند، خزاعی‌ها از همراهی با سایر ازادی‌ها امتناع کرده و از قبیله‌ی اصلی‌شان جدا شدند و در اطراف مکه و تهامه در بطن مزالظهران سکنی گزیدند (همدانی، ۱۹۸۹: ۳۲۷). بنابراین قرائن

موجود، بنی خزاعه را از فرزندان ربیعہ و اُفصی پسران حارثه بن عمرو بن عامر بن حارثه بن اِمْرِيء الْقَيْسِ بن ثعلبه بن مازن بن اُزد دانسته‌اند (ابن کلبی، ۱۹۳۹: ۱۱۶ / ۲؛ قلقشندی، ۱۴۱۱: ۲۴۴؛ کحاله، ۱۴۱۴: ۱ / ۳۳۸). مهمترین شاخه‌های این قبیله عبارتند از: کعب، سعد، سلول، عدی، حِزمر، حُبثیه، حُلَیل، قُمیر، مُلیح، مصطلق (ابن کلبی، ۱۹۳۹: ۱۲۰ / ۲).

خزاعه در لغت به معنای قطعه بریده از چیزی از ریشه «خَزَع» و «انخزاع» به معنای جدا شدن و بریدن است (ابن منظور، ۱۹۹۰: ۷۰ / ۸). افراد منسوب به خزاعه را خزاعی می‌گویند (حازمی همدانی، ۱۹۶۵: ۱ / ۵۴). شهرها و مناطق مختلفی به عنوان محل سکونت آن‌ها یاد شده است که از جمله آنها می‌توان به دیار مَزالِظْهَران (از منازل مکه)، بَیضان، وُتیر، مریسیع (نام آبی در ناحیه قدید به سوی ساحل)، غرابات (شراب، ۱۴۱۱: ۱۰۸؛ کحاله، ۱۴۱۴: ۱ / ۳۳۸)، مَلْکَان، بَیضَاء، مَدَارِج، سِرف، فَخ، عُصم، قدید (همدانی، ۱۹۸۹: ۲۳۲-۲۳۳)، یهودیه در حومه اصفهان (یعقوبی، ۱۳۳۷: ۵۰)، غزه (قلقشندی، ۱۴۰۲: ۱ / ۹۹)، مصر، شام (مرزوقی، ۱۴۱۷: ۱۴ / ۱۵۴) و نیز اندلس و عراق (عامری ناصری، ۱۴۲۷: ۱ / ۱۲۳) اشاره کرد.

قبیله خزاعه در دوره رسول الله ﷺ

در بررسی روایات مربوط به احوال صحابه رسول الله ﷺ و مسلمانان نخستین، همکاری‌ها و روابط صمیمانه آنها با رسول الله ﷺ، نام خزاعی‌ها درخشش چشمگیری دارد. از مهاجرین خزاعی به حبشه می‌توان به مُعْتَب بن عوف بن عامر بن خزاعه، اُمَینَةُ دختر خلف بن اُسَعد بن عامر و همسر خالد بن سعید بن عاص و اُم حرملة دختر عبدالأسود و جذیمه بن اُقَیْش بن عامر اشاره کرد (ابن هشام، ۱۴۱۸: ۱ / ۲۷۴-۲۷۷).

سریه‌ها و غزوه‌ها مهم‌ترین مسائل نظامی عصر پیامبر بودند. در جدول شماره (۱) که توسط نویسندگان مقاله تهیه شده، نقش قبیله خزاعه در جنگ‌های دوره پیامبر نشان داده شده است.

حضور قبیله خزاعه در دوره رسول الله ﷺ

غزوه و سریه	نخبگان شاخص خزاعی شرکت‌کننده	نوع فعالیت
غزوه بدر	مسلمان شدن حیسمان بن ایاس خزاعی (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲ / ۱۳۱؛ بیهقی، ۱۴۰۵: ۳ / ۱۱۶). به شهادت رسیدن دوشمالین خزاعی (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲ / ۲۳).	جمیعاً ۸ نفر از قبیله خزاعه در بدر حضور داشتند (واقدی، ۱۴۰۹: ۱ / ۱۵۵). عده‌ای از خزاعی‌ها در این نبرد جزء یاران رسول الله ﷺ و عده‌ای با مشرکان همراه بودند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲ / ۱۳۱). عده‌ای از خزاعی‌ها در جریان بدر اسلام آوردند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲ / ۱۳۱).

غزوه و سربه	نخبگان شاخص خزاعی شرکت کننده	نوع فعالیت
غزوه احد	عمرو بن سالم خزاعی (واقدی، ۱۴۰۹: ۱/۱۴۰۹)، ابوبکره أسلمی (ابن عساکر، ۱۴۰۵: ۶۲/۹۴)، با رسول الله ﷺ همراهی کردند و مالک و نعمان أسلمی در این نبرد به شهادت رسیدند (ابن عساکر، ۱۴۰۵: ۶۲/۹۴).	رساندن خبر حرکت قریش به رسول الله ﷺ (واقدی، ۱۴۰۹: ۱/۱۴۰۹). قبیله أسلم یکی از شاخه‌های خزاعه در این نبرد با رسول الله ﷺ همراهی کردند (ابن عساکر، ۱۴۰۵: ۶۲/۹۴).
حمراء الاسد	معبد بن ابی معبد با رسول الله ﷺ همراهی کرد.	عده‌ای از خزاعی‌ها خواستار پیروزی رسول الله ﷺ بردشمنانش شدند، در حالی که هنوز مسلمان نشده بودند (ابن هشام، ۱۴۱۸: ۵۴/۳).
سربه بئرمعونه	نافع بن بدیل خزاعی (طبری، ۱۳۸۷: ۲/۵۴۵-۵۴۶) با رسول الله ﷺ همراهی کرد.	حادثه بئرمعونه نخستین حادثه‌ای است که در آن خانواده بدیل حضور داشتند احتمالاً اسلام نافع، راه را برای اسلام دیگر افراد خانواده بدیل و خزاعه هموار ساخته بود.
غزوه احزاب		خزاعی‌ها در نبرد احزاب نیز پیش قدم بودند و خبر پیشتازی سپاه احزاب را گروهی از سواران خزاعی به رسول الله ﷺ گزارش دادند (ابن هشام، ۱۴۱۸: ۲/۲۱۵).
غزوه مریسیع	بریده بن حصیب أسلمی (واقدی، ۱۴۰۹: ۱/۴۱۰) با رسول الله ﷺ همراهی کرد.	کسب اطلاعات و تحقیق از طایفه بنی مصطلق توسط بریده بن حصیب أسلمی (واقدی، ۱۴۰۹: ۱/۴۰۴-۴۰۵). آزادی اسرای بنی مصطلق توسط رسول الله ﷺ و مسلمان شدن حارث بن ابی ضرار و فرزندانش و طایفه اش (ابن عساکر، ۱۴۰۵: ۳/۲۲۷؛ بغوی، ۱۴۲۱: ۲/۶۸). ازدواج رسول الله ﷺ با جویریة (ابن قتیبہ، ۱۹۹۲: ۱۳۸). تا پیش از غزوه مریسیع هیچ برخوردی بین ایشان و خزاعیان رخ نداده بود که شاید بتوان گفت این اولین رویارویی خزاعه با رسول الله ﷺ بود (خانجانی، ۱۳۸۱: ۹۹).
صلح حدیبیه	بُسرین سفیان و عمرو بن سالم خزاعی، بریده بن حصیب و عمرو بن عبد نهم أسلمی، بدیل بن ورقاء، خراش بن امیه خزاعی با رسول الله ﷺ همراهی کردند (واقدی، ۱۴۰۹: ۲/۵۹۱-۵۹۲؛ ابن اثیر، ۱۳۸۷: ۲/۲۰۱). جرهد أسلمی (ابن قانع، ۱۴۱۸: ۱/۲۸۲)، ابوحدرد أسلمی (ابن حجر، ۱۴۰۴: ۱۲/۷۲).	برای انجام عمل عمره با رسول الله ﷺ همکاری کردند (ابن اثیر، ۱۳۸۷: ۱/۲۳۹). در این غزوه، أسلمی‌ها، از تیره‌های خزاعه همراه رسول الله ﷺ بودند (واقدی، ۱۴۰۹: ۲/۵۸۲). پس از این پیمان همه خزاعی‌ها مسلمان شدند و رسول الله ﷺ برای دعوت آن‌ها به اسلام نامه‌ای نوشت (ابن هشام، ۱۴۱۸: ۴/۲۸۵-۲۸۶).

غزوه و سربه	نخبگان شاخص خزاعی شرکت کننده	نوع فعالیت
نبرد خیبر	بریده بن حصیب (واقدی، ۱۴۰۹: ۲/ ۶۵۸).	قبیله أسلم در این جنگ حضور داشتند که سرپرستی ایشان را بریده بن حصیب عهده دار بود. از قبیله أسلم صد و هفتاد نفر شرکت داشتند که آنان به همراه غفار دارای یک سهم بودند (واقدی، ۱۴۰۹: ۲/ ۶۵۸).
فتح مکه	بدیل بن ورقاء و رافع خزاعی (واقدی، ۱۴۰۹: ۲/ ۷۸۳). عمرو بن سالم خزاعی، (مقریزی، ۱۴۲۰: ۸/ ۳۸۵)، عمران بن حصین خزاعی (ابن هذیل، ۱۴۲۵: ۲۵۰).	نخستین عامل ظاهری فتح مکه با جنگ دو قبیله «خزاعه» و بنوبکر با همکاری قریش آغاز شد و خزاعی ها از رسول الله ﷺ که از هم پیمانان بودند درخواست کمک کردند (ابن سیدالناس، ۱۴۰۶: ۲/ ۱۶۴). قبیله أسلم حدود چهارصد نفر و قبیله عمرو بن کعب از خزاعه پانصد نفر در فتح مکه حضور داشتند (واقدی، ۱۴۰۹: ۲/ ۸۱۹). بعد از فتح مکه، رسول الله ﷺ به این قبیله منزلتی داد که به هیچ کس نداده بود و ایشان را در سرزمین خود از مهاجرین تلقی کرد (فاسی، ۱۳۸۶: ۲/ ۹۳).
غزوه حنین	بریده بن حصیب و جندب بن اعجم اسلمی (واقدی، ۱۴۰۹: ۳/ ۸۹۶).	در این غزوه قبیله أسلم حضور داشتند و دو پرچم را حمل می کردند (واقدی، ۱۴۰۹: ۳/ ۸۹۶).
غزوه طائف	بدیل بن ورقاء خزاعی (واقدی، ۱۴۰۹: ۳/ ۸۹۶).	در این غزوه نیز خزاعی ها همراه رسول الله ﷺ بودند (واقدی، ۱۴۰۹: ۳/ ۸۹۶).
غزوه تبوک	بدیل بن ورقا (واقدی، ۱۴۰۹: ۳/ ۹۹۰) و بریده بن حصیب اسلمی (طبرسی، ۱۴۱۵: ۵/ ۹۹).	رسول الله ﷺ عده ای از اطرافیان خویش از جمله قبیله خزاعه را برای دعوت قبائل به جهاد، به اطراف فرستادند (واقدی، ۱۴۰۹: ۳/ ۹۹۰).

خزاعه و خلافت امام علی ﷺ

کارگزاران خزاعی امیرالمؤمنین: بیشترین حضور قبیله خزاعه در حوادث تاریخی صدر اسلام، در دوران خلافت امام علی ﷺ بوده است. یکی از مصادیق این حضور، ورود به عرصه مدیریت علوی و همراهی با امام برای اجرای برنامه های حکومتی و قرار گرفتن در زمره استانداران و والیان آن حضرت و همکاری در اداره امور ولایت های اسلامی بود.

کارگزاران امام علی ﷺ به نوبه خود در گسترش تشیع در مناطق تحت حاکمیت خود تأثیر بسزایی داشتند. در این میان افرادی از قبیله ی خزاعه شایستگی استانداری در حکومت علی ﷺ را به دست آورده بذرتشیع را در این سرزمین ها پراکندند. فهرست کارگزاران امام

علی علیه السلام از قبیله ی خزاعه به شرح زیر است:

۱- سعد بن حارث خزاعی: حضرت امیر، سعد بن حارث را به کارگزاری آذربایجان گمارده و مدتی نیز مسئول «شرطه الخمیس» بوده است. او به عنوان بازرس، به منطقه تحت فرمان زیاد بن ابیه رفته و با وی درگیری لفظی نیز داشت. سعد بعد از امیرالمؤمنین علیه السلام ملازم امام حسن علیه السلام و پس از ایشان ملازم امام حسین علیه السلام بود و از مکه همراه آن حضرت به کربلا رفت و در روز عاشورا به شهادت رسید (مامقانی، ۱۴۲۳: ۱۲/۲).

۲- سلیمان بن صرد خزاعی: وی عامل امام علی علیه السلام بر جبل بود. امام از سلیمان می خواهد پس از پرداخت حق هر صاحب حق از بیت المال جبل، مقدار اضافی آن را به کوفه بفرستد (بلاذری، ۱۴۱۷: ۱۶/۲). سلیمان مردی خیر، با فضیلت، عابد و متدین و از جمله سرآمدترین رجال دوران خلافت امام علی علیه السلام بود. او از ابتدای بنای شهر کوفه (در زمان خلافت عمر بن خطاب) در آن جا سکنا گزید و در میان قوم خود منزلتی رفیع داشت (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۱/۲۰۰). او به کوفه آمد و در محله خزاعه خانه هایی ساخت و در جنگ صفین همراه علی علیه السلام بود. او از آنان بود که برای امام حسین علیه السلام نامه نوشتند و خواستند به کوفه بیایند، ولی هنگامی که امام حسین علیه السلام به کوفه آمد از او کناره گرفتند و با او همراه نکردند. هنگامی که امام حسین علیه السلام به شهادت رسید آنان از یاری ندادن او پشیمان شدند و از آن کار خود توبه کردند و از کوفه بیرون آمدند و قیام توابین را به راه انداختند (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۴/۲۱۹). سلیمان به اندازه ای در تشیع شهرت دارد که جزء رؤسای شیعه محسوب می شده است (دائرة المعارف تشیع، ۱۳۷۱: ۹/۲۷۵). او از رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم، امام علی علیه السلام، حسن بن علی علیه السلام و جبرین مطعم روایت کرده است و از روایان او می توان به ابواسحاق سبیعی، عدی بن ثابت، عبدالله بن یسار، یحیی بن یعمر اشاره کرد (عسقلانی، ۱۴۱۵: ۳/۱۲۷).

۳- عبدالرحمان بن ابزی خزاعی: امیرالمؤمنین علیه السلام او را پس از بازگشت از صفین به حکومت و امارت خراسان منصوب کرد (بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۹۵).

۴- عبدالرحمان بن بدیل خزاعی: امام علی علیه السلام به هنگام حرکت از مدینه به سوی عراق در سال ۳۶ هجری، عبدالرحمان بن بدیل را به استانداری سرزمین ماهان (دینور و نهاوند) اعزام کرد (ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۲/۴۴۸).

نقش کنشگران خزاعی در پیکار جمل

یکی از حوادث مهم دوران خلافت امام علی علیه السلام پیکار جمل است. هدف حضرت پیاده

کردن عدالت و برابری و مساوات در میان آحاد مردم جامعه آن روز و احیای سیره نبوی بود. آن حضرت در آغاز حکومت با مشکلات، موانع و چالش‌های متعددی روبه‌رو شد؛ زیرا حسدورزان و دنیاطلبان که تاب تحمل عدالت ایشان را نداشتند، هم چنین کوردلان و متحجران که درک پیروی از سیاست‌های حکیمانه امام برایشان دشوار بود، به مخالفت با امام برخاستند و مشکلات و موانع فراوانی در برابر حکومت عدالت‌گستر امیرمؤمنان به وجود آوردند. آشکارترین شکل این موانع جنگ‌هایی بود که به بهانه‌های واهی علیه دستگاه خلافت آن حضرت به وقوع پیوست.

بافت قبیله‌ای نیروهای حضرت علی علیه السلام در پیکار جمل بر اساس تقسیمات هفت‌گانه نخستین استقرار قبایل در شهر کوفه بود. از این رو نیروهائی از قبیله خزاعه نیز در این نبرد حضور داشتند (رجبی دوانی، ۱۳۷۸: ۱۸۵). بدین ترتیب امام علی علیه السلام لشکر خود را آماده ساخت و آرایش جنگی داد و بر سواران خزاعه و دیگر یمینی‌ها، عبدالله بن زید خزاعی و بر پیادگان خزاعه، عمرو بن حمق خزاعی را گماشت (شیخ مفید، ۱۴۱۶: ۳۲۰). در آرایش سپاه پیمان‌شکنان و ناکثین، از خزاعی‌ها، عبدالله بن خلف خزاعی، فرمانده مردم مدینه بود که همراه عهدشکنان بودند (دینوری، ۱۹۶۰: ۱۴۷).

یکی از رجال خزاعی که ارادت فراوانی به اهل بیت علیهم السلام داشت و خدمات بسیاری به مکتب تشیع کرد، عمرو بن حمق خزاعی است. عمرو از بزرگان رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم بود. بعد از صلح حدیبیه به مدینه آمد و مسلمان شد و به قولی در حجه‌الوداع در سال دهم هجری اسلام آورده بود. او احادیث بسیاری را از رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم حفظ کرده بود. در شام سکونت داشت و سپس به کوفه آمد. جبیر بن نصر و رفاعه بن شداد و کسان دیگری از وی حدیث روایت کرده‌اند. گفته‌اند او یکی از چهار نفری بود که وارد خانه عثمان شد و او را کشت (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۲/ ۵۱۶؛ ابن طاووس، بی‌تا: ۳۰۵). وی از جمله یاران امام علی علیه السلام بود که فرماندهی پیادگان خزاعی در نبرد جمل بر عهده او بود (شیخ مفید، ۱۴۱۶: ۳۲۰).

از دیگر رجال شناخته‌شده قبیله خزاعه و از صحابه حضرت علی علیه السلام عمران بن حصین است. وی در غائله جمل ابتدا با طلحه و زبیر گفت و گو کرد و آن‌ها را از نقض بیعت و مخالفت با علی علیه السلام بر حذر داشت و نیز به عایشه اعتراض کرد؛ اما در هیچ یک از دو جبهه جنگ شرکت نکرد و کناره‌گیری کرد و در سایر جنگ‌های علی علیه السلام هم شرکت نداشت. وی از جمله کسانی است که حدیث غدیر از او نقل شده است (ابن طاووس، بی‌تا: ۳۰۵).

به این ترتیب، جنگ جمل با تلفات سنگین، حدود هزار نفر از یاران امیرمؤمنان علیه السلام و شش

هزار نفر کشته از پیمان شکنان به پایان رسید (صادقی، ۱۳۸۰: ۶۰). این جنگ شکاف عمیقی در جامعه مسلمانان به وجود آورد. از آنچه در مورد حضور خزاعه در نبرد جمل آمد روشن می گردد:

۱- با دو چهره‌ی متفاوت از قبیله خزاعه مواجهیم. عمرو بن حمق از خواص شیعیان فداکار، روشن بین و معتقد به ارزش های دین، شجاع، جسور، زاهد و پاک دامن بود که تا به هنگام مرگ بر سر عقیده خود یعنی دفاع از امام علی علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام باقی ماند و در مقابل همراهی خزاعی ها با امام، برخی رجال خزاعی روبه روی امام ایستادند و مخالفت خود را با خلافت آن حضرت اعلان کردند. عبدالله بن خلف خزاعی در جبهه ناکثین حضور داشت. وی برای دستیابی به جایگاه و مقام بلند همراه عهدشکنان بود.

۲- حضور آن ها در حوادث صدر اسلام با معیار دینی و عقیدتی بود و مسائل قبیله ای در آن کم رنگ بود.

۳- برخی از آن ها جزء قاعدین از جنگ جمل به حساب می آیند. از جمله سلیمان بن صدق خزاعی است که از اصحاب رسول الله صلی الله علیه و آله است، اما امیرالمؤمنین علیه السلام را در نبرد جمل یاری نکرده بود (ابن ابی الحدید، بی تا: ۲/ ۳۲).

۴- در طول جنگ، دلاوری و پیروی آنها از فرمان امام علی علیه السلام قابل ملاحظه است، به گونه ای که فرمانده سواران خزاعه بر عهده عبدالله بن زبید خزاعی و فرمانده پیادگان خزاعه بر عهده عمرو بن حمق بود.

۵- آنها به همراه دیگر قبایل یمنی در برابر یمنی های بصره می جنگیدند.

۶- این کنشگران خزاعی از خواص شیعیان پر حرارت، روشن بین و شجاع حضرت علی علیه السلام بودند که با اشتیاق جان خود را بر سر دفاع از اهل بیت علیهم السلام گذاشتند و بر کوفیان تأثیر عمیقی گذاشتند.

۷- همکاری خزاعی ها با امام علی علیه السلام نشان از آن دارد که به تدریج زمینه تشیع در این خاندان یمنی فراهم شده است.

نقش کنشگران خزاعی در پیکار صفین

جنگ صفین که در سال ۳۶ هجری میان امام علی علیه السلام و معاویه در گرفت، نقطه عطفی در تاریخ اسلام و تشیع به شمار می آید. یاران خزاعی علی بن ابی طالب علیه السلام در تجهیز و تهیه نیرو در مقابل قاسطین در پیکار صفین نیز سهم مهمی داشتند و در ابعاد گوناگون

حضرت را یاری رساندند.

امام در نبرد صفین چون امور دیگر، نظر یاران خود را جویا شد و از مشورت با آنها بهره برد (منقری، ۱۴۰۴: ۲/ ۱۰۲). عمرو بن حمق نسبت به اهل شام، اظهار لعن و انزجار کرد و دلایل وفاداری خود را در خلال پیکار صفین به حضرت علی علیه السلام بیان نمود. او در اسلامش ثابت قدم و استوار بود. او امام را مظهر و نماینده تشیع می دانست و در این راه به شهادت رسید. سرش را از تن جدا کردند و برای معاویه فرستادند که از زمان نشر اسلام تا آن روز این نخستین سربک مسلمان بود که از جایی به جای دیگر فرستاده شد (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۴/ ۱۴۱۵). او از جمله گواهان اهل عراق بود که در نوشتن پیمان نامه مشارکت داشت (ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۴/ ۲۰۷). وی از جمله کسانی است که حدیث غدیر از او نقل شده است (ابن طاووس، بی تا: ۳۰۵). مقام والای عمرو بن حمق تا آنجا است که برای امیرالمؤمنین علیه السلام به منزله سلمان برای رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم بود (تستری، ۱۴۱۰: ۸/ ۹۳).

ترکیب سپاه عراق در صفین چون جمل قبیله ای بود. امام علی علیه السلام سپاه خود را در این نبرد بر اساس تقسیم بندی قبایل در کوفه به هفت طبقه تقسیم کرد و فرماندهان آن را تعیین کرد که در این پیکار ریاست کل قبیله خزاعه با عمرو بن حمق خزاعی بود (ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۲/ ۲۰۵). پس از اتمام حجت آن حضرت با معاویه، اعلان جنگ کرد و سپاه خود را آرایش داد و فرماندهان آن را تعیین کرد. بر جناح راست سپاهیان، عبدالله بن بدیل بن ورقاء خزاعی بود و همچنین او را بر فرماندهی کل پیادگان گماشت و قرآن خوانان هم به زیر فرماندهی سه نفر بودند که یکی از آنها عبدالله بن بدیل بود و سلیمان بن صدق خزاعی را به فرماندهی پیادگان جناح راست گماشت (ابن مسکویه، ۱۳۷۹: ۱/ ۵۲۴). با توجه به آن که برخی از فرماندهان لشکر عراق از خزاعه بوده اند، جایگاه و نقش راهبردی آنها در مدیریت نظامی دوران امام علی علیه السلام و به کارگیری توان رزمی عراق برای مقابله با شامیان روشن می شود.

عبدالله بن بدیل خزاعی از رجال شناخته شده تاریخ اسلام، در جنگ صفین از بزرگان سپاه امیرمؤمنان علیه السلام بود (ابن مسکویه، ۱۳۷۹: ۱/ ۵۲۴) و در دفاع از حریم ولایت مشهور بود. او از راویان حدیث ولایت به شمار می آید. عبدالله خطبه ای بلیغ در اثبات حقانیت آن حضرت بیان کرد، سپس شجاعانه جنگید تا به شهادت رسید (دائرة المعارف تشیع، ۱۳۷۱: ۱۱/ ۸۲). سخنان او بیانگر این است که عبدالله کوفیان را تشویق و آنها را تحریک به جنگ با کسانی می کند که حق را از ناحق تشخیص نداده اند و از طرفی این سخنان نشان از موافقت و همراهی

او و قبیله اش با موضع امام علی علیه السلام است.

محمد بن بدیل بن ورقاء خزاعی نیز از اصحاب رسول الله صلی الله علیه و آله بود. او و برادرش عبدالله در نبرد صفین شهید شدند (حرعاملی، ۱۴۱۴: ۳۰/۴۶۳؛ امین، بی تا: ۹/۳۶۸). وی ساکن کوفه بود (طوسی، ۱۴۱۵: ۴۹).

بریده بن حصیب اُسلمی نیز یکی دیگر از یاران امام بود. بریده پس از رحلت رسول الله صلی الله علیه و آله همواره از ارادتمندان و حامیان امیرالمؤمنین علیه السلام و خاندان رسالت بود و پس از قتل عثمان در زمره کسانی بود که با حضرت علی علیه السلام تا پای جان بیعت کردند. او معتقد به خلافت بلافصل امام بوده است و در جنگ صفین نیز حضور داشت. بریده در تمام شرایط طاقت فرسایی که پس از رحلت رسول الله صلی الله علیه و آله بر امام گذشت، ثابت قدم ماند و از حمایت و فداکاری لازم دریغ نکرد. منزلت والای این صحابی بزرگ نزد رجالیون سنی روشن است. بیشتر علمای شیعی نیز به تشیع و وثاقت او گواهی داده‌اند. بریده از رسول الله صلی الله علیه و آله روایت کرده است و راویان او عبارتند از: سلیمان و عبدالله، ابن عباس، عبدالله بن موله، عامر شعبی و دیگران. اینان بیش از ۱۵۰ حدیث از وی نقل کرده‌اند (عسقلانی، ۱۴۱۵: ۱/۴۱۸).

در این دوره از اصحاب و یاران دیگری از امام علی علیه السلام از جمله زید بن حصین اُسلمی، سلمه بن اُکوع اُسلمی، عقیل خزاعی، معاذ بن عمرو بن حمق خزاعی و ابوبرزه اُسلمی (طوسی، ۱۴۱۵: ۵۸-۸۳) می‌توان نام برد. همچنین رجزها و اشعاری که خزاعی‌ها در میدان نبرد می‌خواندند، نقش مؤثری در تشویق عراقی‌ها به پایداری در جنگ و تشجیع آنان داشت (منقری، ۱۴۰۴: ۶/۳۸۲).

دلاوری، ایستادگی، شجاعت و اطاعت خزاعی‌ها و پشتیبانی از هدف و اندیشه امام در تمام مراحل صفین نمایان بود. سخنان و خطبه‌های بزرگان و شاعران آن‌ها، سخنان معاویه در مورد شجاعت خزاعی‌ها و مورد تأیید بودن در نزد امام، همگی نشان آن است که آنها همواره در کنار امام و پیرو خط مشی و دوستدار او بودند و بدون هیچ‌گونه چشم‌داشتی و دنیاطلبی امام را در جبهه جنگ یاری می‌دادند. با بررسی منابع مختلف تاریخی که نبرد صفین را گزارش می‌کنند، می‌توان به این نتیجه رسید که خزاعه یکی از قبایل وفادار و پیرو امام علی علیه السلام بود که در تمامی مراحل این پیکار سرنوشت‌ساز با قدرت و مقاومت بسیار و با پذیرفتن مسئولیت‌های متعدد و متنوع فرماندهی‌ها و حمایت فکری و عملی از امام علیه السلام در برابر سپاه شام ایستادگی کردند.

نقش کنشگران خزاعی در پیکار نهروان

در پایان پیکار صفین گروهی از قاریان عبادت پیشه و ساده لوح معترض به پیمان حکمیت، پس از اعلام رأی داوران، بر امام علی علیه السلام خروج کردند و فرقه ای به نام خوارج به وجود آوردند که بخشی در پیکار نهروان در برابر امام جنگیدند و منهزم شدند. از جمله بزرگان خزاعی که در نبرد با خوارج حضور داشتند، می توان به ابوبرزه أسلمی اشاره کرد که در تمام نبردهای امام علی علیه السلام آن حضرت را یاری می داد (ابونعیم اصفهانی، ۱۳۷۷: ۲ / ۳۹). بدون تردید وی در جنگ نهروان جنگید و سپس به همراه امام به مدائن رفت (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۱ / ۱۹۵). در سال ۶۵ هجری نیز به همراه مهلب بن ابی صفره، والی عراق برای نبرد ازارقه از فِرقِ خوارج به اهواز رفت (بخاری، ۱۴۰۱: ۲ / ۶۲). شرکت وی در نهروان موجب شد تا روایتگران آن حادثه، بررسی درستی اخبار مربوط به خوارج را به وی ارجاع دهند.

معاویه برای تضعیف پایه های اقتدار امیرمؤمنان علیه السلام دسته هایی از سپاه خویش را به صورت غیرمنسجم و پراکنده به سرزمین های تحت حاکمیت علی علیه السلام اعزام می کرد. یکی از این دسته های غارتگر، غارت بسر بن اراطه در یمن بود. معاویه پس از اطلاع از اوضاع یمن، بسر بن اراطه را به همراه سپاهی عازم یمن کرد و از وی خواست تا راه مکه تا مدینه طی کند و به ایجاد رعب و وحشت، تاراج اموال، تهدید و کشتار شیعیان پردازد (بلاذری، ۱۴۱۷: ۲ / ۳۵۱-۳۵۲). هنگام حمله بسر به قلمرو امام علی علیه السلام بسیاری از قبیله خزاعه در مدینه کشته شدند (ثقفی کوفی، ۲۵۳۵: ۲ / ۶۴۱). معاویه در این غارات سعی کرد با کشتن شیعیان و یاران علی علیه السلام و بر هم زدن امنیت و آرامش شهرهای مدینه و یمن و عراق قدرت سیاسی و نظامی امام علی علیه السلام را تضعیف نماید.

نتیجه

کنشگران خزاعی جایگاه ویژه ای در تحولات صدر اسلام و تاریخ تشیع داشتند. رفتارشناسی خزاعی ها در راستای اهداف و برنامه های اهل بیت علیهم السلام نشان می دهد، آنان در تطور تاریخ سیاسی و نظامی شیعه نقش مؤثری داشتند. قبیله خزاعه نیز در غزوات و سرایای مختلف رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم را یاری رساندند و بخشی از پیروزی های رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم در صحنه های سیاسی و نظامی مرهون فداکاری و تلاش آن ها بوده است. پیروزی های مکرر سپاه اسلام در غزوه مریسیع، صلح حدیبیه، درهم شکسته شدن قدرت قریش، رفتار رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم با خزاعی ها و اسیرانشان، ازدواج با جویریة و نوشتن نامه به سران آنها در تسلیم شدن سران بنی خزاعه نقش

بسزایی داشت. خزاعی‌ها نیز یکی از مهم‌ترین اسباب فتح مکه بودند و حضور و تأثیر آنها در این امر به خوبی نمایان است. همچنین نخبگان این قبیله در بیعت با امیرمؤمنان علیه السلام شرکت داشتند. شماری از آنان از جمله عمرو بن حمق، بریده بن حصیب و سلیمان بن سرد از راویان حدیث غدیر بودند و در خلافت آن حضرت نقش مهمی ایفا کردند. در جریان جنگ جمل، خزاعه با دو رویه همراهی و مخالفت با امام علی علیه السلام موضع خویش را با معیار عقیدتی و دینی محک زدند و مسائل قبیله‌ای در آنها کم رنگ بود. بدین ترتیب این نزدیکی به اهل بیت علیهم السلام سبب شد تا این گروه در حوادثی که در طی تاریخ سیاسی شیعه رخ داده، نقش مؤثری را ایفا کنند.

منابع

- ابن ابی الحديد (بی تا)، شرح ابن ابی الحديد، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشرنی.
- ابن اعثم، ابو محمد (۱۴۱۱)، الفتح، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالاضواء.
- ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد جززی (۱۳۸۵)، الكامل فی التاريخ، بیروت، دار صادر.
- ابن حجر، احمد بن علی (۱۴۰۴)، تهذیب تهذیب، بیروت، دارالفکر.
- ابن حجر، احمد بن علی (۱۴۱۵)، الاصابه فی تمییز الصحابه، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و دیگران، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- اندلسی، ابی محمد علی بن احمد بن سعید (۱۴۰۳)، جمهره انساب العرب، تحقیق لجنه من العلماء بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابن سعد، محمد (۱۴۱۰)، الطبقات الکبری، دراسه و تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابن سید الناس، محمد بن عبدالله (۱۴۰۶)، عیون الاثر، بیروت، موسسه عزالدین.
- ابن کلبی، ابی منذر هشام بن محمد بن السائب (۱۹۳۹)، نسب معد والیمن الکبیر، تحقیق و خط و مشجرات محمود فردوس العظم، قراءه ریاض عبدالحمید، دمشق، دارالیقظه العربیه.
- ابن قانع، عبدالباقی (۱۴۱۸)، معجم الصحابه، تحقیق صلاح بن سالم مصراتی، مدینه منوره، مکتبه الغرباء الاثریه.
- ابن قتیبه، ابی محمد عبدالله بن مسلم (۱۹۹۲)، المعارف، حقه و قدم له دکتور ثروت عکاشه، مصر، الیهیئة المصریه العامه للکتاب.
- ابن طاووس (بی تا)، اللهوف، ترجمه علیرضا رجایی تهرانی، بی جا، نشر نبوغ.
- ابن عساکر، علی بن الحسن (۱۴۱۵)، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالفکر.
- ابن مسکویه رازی (۱۳۷۹)، تجارب الامم فی تعاقب الهمم، حقه و قدم له دکتور ابوالقاسم امامی، تهران، دار سروش للطباعه و نشر.
- ابن منظور (۱۹۹۰)، لسان العرب، بیروت، دار صادر.
- ابن هذیل، علی بن عبدالرحمان (۱۴۲۵)، تحفه الأنفس و شعارسکان اندلس، تصحیح عبدالله احمد بنهان، محمد فاتح صالح زغل، العین: مرکز زاید لتراث و التاريخ.

- ابن ہشام، ابی محمد عبدالملک (۱۴۱۸)، *اسیرہ النبویہ*، حقق اصولها و فصولها و کتب مقدماتها و ضبط الفاظها و وضع فہارسها عبدالرؤف سعد، بیروت، دارالجيل.
- امین، محسن (بی تا)، *اعیان الشیعہ*، تحقیق حسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- ابو نعیم اصفہانی (۱۳۷۷): *ذکر اخبار اصفہان*، ترجمہ نور اللہ کسائی، تہران، نشر سروش.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱)، *صحیح البخاری*، بیروت، دارالفکر.
- بغوی، عبداللہ بن محمد (۱۴۲۱)، *معجم الصحابہ*، تحقیق محمد الامین الحکنی، کویت، مکتبہ دارالبيان.
- بلاذری، احمد بن یحیی جابر (۱۴۱۷)، *الانساب الاشراف*، تحقیق سہیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر.
- بلاذری، ابوالحسن احمد بن یحیی (۱۹۸۸)، *فتوح البلدان*، بیروت، دار و مکتبہ الهلال.
- بیہقی، ابوبکر احمد بن الحسین (۱۴۰۵)، *دلائل النبوه و معرفہ احوال صاحب الشریعہ*، تحقیق عبدالمعطی قلجی، بیروت، دارالکتب العلمیہ.
- تستری، محمد تقی (۱۴۱۰)، *قاموس الرجال*، قم، موسسہ نشر الاسلامی.
- ثقفی کوفی، ابی اسحاق ابراہیم بن محمد (۲۵۳۵)، *الغارات*، تحقیق سید جلال الدین، تہران، نشر انجمن آثار ملی.
- حازمی ہمدانی، محمد بن موسی (۱۹۶۵)، *عجالہ المبتدی و فضالہ المنتہی فی النسب*، قاہرہ، چاپ عبداللہ کنون.
- حرعاملی (۱۴۱۴)، *وسائل الشیعہ*، تحقیق محمدرضا جلالی، قم، موسسہ آل البت لاحیاء التراث بقم المشرقہ.
- خانجانی، قاسم (۱۳۸۱)، *نقش قبیلہ خزاعہ در سیرہ نبوی*، کتاب ماہ، تاریخ، جغرافیا، آبان و آذر، شماره ۶۱ و ۶۲.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷)، *تاریخ بغداد*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیہ.
- *دائرہ المعارف تشیع*، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، بہاء الدین خرمشاہی، کامران فانی (۱۳۷۱)، تہران، انتشارات دائرہ المعارف تشیع با همکاری شرکت نشر یادآوران.
- دینوری، ابی حنیفہ احمد بن داوود (۱۹۶۰)، *اخبار الطوال*، تحقیق عبدالمنعم عامر، مراجعہ دکتور جمال الدین شیال، قم، دار احیا التراث العربی.
- رجبی دوانی، محمد حسین (۱۳۷۸)، *کوفہ و نقش آن در قرون نخستین اسلامی*، تہران،

- موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه امام حسین .
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷)، *تاریخ الرسل والملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث.
- طبرسی، علی بن فضل (۱۴۱۵)، *مجمع البیان*، بیروت، موسسه الاعلمی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۵)، *رجال*، تحقیق جواد القیومی الاصفهانی، قم، موسسه النشر الاسلامی.
- شراب، محمد محمد حسن (۱۴۱۱)، *المعالم الأثیره فی السنه والسیره*، بیروت، دارالقلم.
- شیخ مفید، محمد بن محمد نعمان (۱۴۱۶)، *الجمال*، تحقیق سید علی میر شریفی، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، طبعه الثانيه.
- صادقی، مصطفی (۱۳۸۰)، *تقدی برآمارتلفات جنگ های امام علی ﷺ (جمال، صفین، نهروان)*، مجله تاریخ اسلام، سال دوم، شماره ۷-۴۹-۸۲.
- عامری ناصری، احمد (۱۴۲۷)، *الاصول الیمنیه فی قبائل العربیه ورجالها*، بیروت، دارالتراث.
- عسقلانی، احمد بن علی بن حجر (۱۴۱۵)، *الاصابه فی تمییز الصحابه*، تحقیق عادل احمد عبدالوجود و علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- فاسی، محمد بن احمد (۱۳۸۶)، *شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام*، ترجمه محمد مقدس، تهران، نشر مشعر.
- قلقشندی، ابی العباس احمد (۱۴۱۱)، *نهایه الارب فی معرفه انساب العرب*، تحقیق ابراهیم الایباری، لبنان، دارالکتاب لبنانی.
- قلقشندی، ابی العباس احمد (۱۴۰۲)، *قلائد الجمال فی التعریف بقبائل عرب الزمان*، قاهره، چاپ ابراهیم ایباری.
- کخاله، عمر رضا (۱۴۱۴)، *معجم قبائل العرب*، بیروت، موسسه الرساله، الطبعه السابعه.
- مامقانی، شیخ عبدالله (۱۴۲۳)، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، تحقیق و استدراک شیخ محی الدین مامقانی، قم، موسسه آل بیت الاحیا التراث.
- مرزوقی، احمد بن محمد (۱۴۱۷)، *الازمنه والامکنه*، بیروت، چاپ خلیل منصور.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی (۱۴۲۰)، *امتناع الأسماع بما للنبی من احوال و الاموال الحفده و المتاع*، تحقیق محمد عبدالحمید النمیسسی، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- منقری، نصر بن مزاحم (۱۴۰۴)، *وقعه صفین*، تحقیق و شرح عبدالسلام محمد هارون، قم، موسسه العربیه الحدیثه، الطبعه الثانيه.

- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹)، *المغازی*، تحقیق مارسدن جونس، بیروت، مؤسسه الاعلمی .
- همدانی، ابی محمد الحسن بن احمد بن یعقوب (۱۹۸۹)، *صفه الجزیره العرب*، تحقیق محمد بن علی الاکوع، بغداد، دارالشوون الثقافیه .
- یعقوبی، احمد بن ابی واضح (۱۳۳۷)، *البلدان*، نجف اشرف، المکتبه الرضویه و مطبعته الحیدریه .